

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

у країнах Центральної Європи

наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

УДК 327(477)“19/20”
ББК 66.4(4УКР)63/64
П 50

Рецензенти:

Брусиловська Ольга – доктор політичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Мельничук Ігор – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Упорядкування – Лендъел Мирослава.

У навчальному посібнику проаналізовано передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи, трансформацію системи владних інститутів у регіоні, еволюцію партійних та електоральних систем, політичну культуру та участь громадян, регіональний, місцевий та етнополітичні виміри політичного процесу, зовнішню політику центральноєвропейських країн упродовж кінця 1980-2010-х років. Завершується видання підсумуванням результатів політичних трансформацій в Україні на фоні центральноєвропейського досвіду, що полегшить студентам, читачам загалом зробити висновки про гомогенні та гетерогенні тенденції у розвитку сусідніх суспільств.

© Ужгородський національний університет, 2016
© Упорядкування, М. Лендъел, 2016
© Поліграфцентр “Ліра”, 2016

ISBN 978-617-596-221-3

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень 5

Вступ

(Мирослава Лендъел, Єва Кіш, Антоніна Стряпко)..... 9

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження постсоціалістичних трансформацій

(Юрій Остапець, Валентин Буркало, Євгеній Гайданка, Наталія Марадик) 17

Розділ 2. Передумови лібералізації недемократичних політичних режимів у країнах Центральної Європи

(Наталія Марадик, Євгеній Гайданка, Єва Кіш, Микола Палінчак, Антоніна Стряпко)..... 45

Розділ 3. Трансформація системи владних інститутів у регіоні

(Анатолій Ключкович, Чаба Бігарі, Євгеній Гайданка, Наталія Марадик, Іван Стряпко) 77

Розділ 4. Еволюція партійних та електоральних систем у центральноєвропейських країнах

(Юрій Остапець, Євгеній Гайданка, Анатолій Ключкович, Наталія Марадик, Марина Сорока)..... 111

Розділ 5. Політична культура та участь громадян постсоціалістичних країн

(Ольга Сурніна-Далекорей, Оршоа Йоов, Єва Кіш, Мирослава Лендъел, Наталія Марадик) 173

Розділ 6. Регіональний вимір політичного процесу в країнах Центральної Європи <i>(Маріан Токар, Ілона Палне Ковач, Іван Стряпко)</i>	215
Розділ 6. Місцева демократія у країнах Центральної Європи <i>(Мирослава Лендвель, Василь Беликанич, Жужанна Долинай)</i>	235
Розділ 8. Етнополітичні процеси в країнах Центральної Європи <i>(Михайло Зан, Надія Кічера, Єва Кіш, Павло Леньо, Ганна Мелеганич)</i>	287
Розділ 9. Зовнішньополітичні пріоритети центральноєвропейських країн упродовж кінця 1980 – 2010-х років <i>(Єва Кіш, Наталія Буглай, Ганна Гайтанжи, Крістіна Іллар, Тімеа Кулчар, Мар'яна Лізанець, Світлана Мітряєва)</i>	347
Розділ 10. Інтеграція країн регіону до Європейського Союзу <i>(Віталій Савка)</i>	375
Висновки Результати політичних трансформацій в Україні на фоні центральноєвропейських тенденцій <i>(Мирослава Лендвель, Євгеній Гайданка, Валентин Буркало, Михайло Зан, Єва Кіш, Анатолій Ключкович, Наталія Марадик, Юрій Остапець, Ольга Сурніна-Далекорей, Маріан Токар)</i>	403

РОЗДІЛ 5

Політична культура та участь громадян постсоціалістичних країн

*Ольга Сурніна-Далекорей,
Оршоа Йоов, Єва Кіш,
Мирослава Лендъел, Наталія Марадик*

Участь громадян у політиці вже понад півстоліття є центральною ідеєю досліджень, присвячених демократичним режимам. Власне, і процес демократизації в найширшому розумінні сприймається як зміна політичної культури суспільства.

Проблеми консолідації демократії у постсоціалістичних суспільствах сприяли активізації наукового інтересу вчених-компаративістів до проблематики політичних орієнтацій громадян (Г. Алмонд, Д. Даймонд, Р. Даль, Х. Лінц, А. Степан, Р. Гюнтер, В. Меркель). Основними компонентами громадянської політичної культури, тобто політичної культури демократичного типу прийнято вважати: політичну зацікавленість, політичну компетентність, залучення до політичного життя, задоволеність функціонуванням демократії, прихильність до ліберальних цінностей. Перераховані показники широко використовуються в кроснаціональних дослідженнях політичних орієнтацій громадян.

Науковці наголошують, що для багатьох перехідних демократій, зокрема в регіоні ЦСЄ, розвиток навиків участі, зацікавлення по-

літикою пересічних громадян, формування учасницького підходу і відповідних політико-культурних орієнтацій є не менш вагомою метою для консолідації демократії, ніж зростання рівня соціально-економічного добробуту чи результати реформи у сфері державного управління.

Активна участь у суспільних справах – головна особливість громадянського суспільства, зокрема його ядра – так званого «політичного суспільства». І хоча не вся політична діяльність заслуговує на те, щоб її називали «добросесною» чи такою, що сприяє загальному добробуту, такі дії, як наприклад, голосування, участь у політичних дискусіях, членство в політичних партіях та рухах можна означити як громадянські завдяки їх суспільно корисній спрямованості на протигагу індивідуалістичному приватизму. Зниження рівня виборчої активності, а також зацікавлення політикою та її обговорення розглядаються основними індикаторами кризи громадянського суспільства, оскільки свідчать про втрату інтересу до проблеми «загального блага» та ідеалів демократичного суспільства в цілому.

Наприкінці XX століття можливість вплинути на політичний процес була новим явищем для більшості громадян країн ЦСЄ. Напередодні 1989 р., як правило, навіть протестні форми участі, спрямовані «проти держави» (страйки, маніфестації, пікетування) були зумовлені спадщиною «старих режимів». Тому, на протигагу науковцям, які боялися поширення апатії серед громадян у постсоціалістичний період, інша група вчених остерігалася, що паттерни політичної заангажованості, поширені в умовах комуністичних режимів, наприклад протести чи вуличні демонстрації, зможуть дестабілізувати неусталені демократії.

Фактологічний аналіз свідчить, що рівні політичної участі у постсоціалістичних країнах у середині 1990-х років були нижчими за ті, що необхідні для утвердження та консолідації демократії (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

**Участь громадян країн ЦСЄ в різних формах політичної дії
у 2000-х рр. (%)**

Форма участі	Словаччина	Польща	Естонія	Болгарія	Угорщина	Словенія
Робота в політичній партії	3	2	3	4	2	4
Вивішування символіки	4	3	3	2	4	3
Підписування звернень	18	5	7	5	6	14
Контакти з політиками	9	6	10	3	18	15
Робота у НУО	8	4	4	1	4	2
Демонстрації	3	1	2	2	2	4
Бойкоти	10	4	5	2	4	5

Джерело: Укладено на основі даних Опляду світових цінностей: World Values Survey [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

Такий дефіцит політичного активізму у постсоціалістичний період істотно контрастував із масовими рухами в окремих країнах ЦСЄ до 1989 р. та широкою участю громадян у комуністичних партіях та належних їй організаціях. Зниження активності громадян відбувалося у всіх без винятку центральноєвропейських державах. Найбільший спад наприкінці 1990-х рр. був зафіксований у ЧР і Болгарії, найменший – у Румунії та Польщі. Упродовж 1990 – 2000-х років у всіх суспільствах знижувався рівень участі навіть у парламентських виборах – явка виборців країн регіону була значно нижчою за відповідні показники країн Західної Європи і навіть Латинської Америки у період «третьої хвилі» демократизації (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Рівень участі у виборах нижньої палати національних парламентів у країнах ЦСЕ у постсоціалістичний період (%)

Країна	Перші вибори	Другі вибори	Треті вибори	Четверті вибори	П'яті вибори	Шості вибори	Сьомі вибори
Болгарія	1991 р. – 83,9	1994 р. – 75,2	1997 р. – 58,9	2001 р. – 66,6	2005 р. – 55,8	2009 р. – 61,0	
Естонія	1990 р. – 78,2	1992 р. – 67,8	1995 р. – 68,9	1999 р. – 57,4	2003 р. – 58,2	2007 р. – 61,0	2011 р. – 63,5 %
Латвія	1990 р. – 81,2	1993 р. – 89,9	1995 р. – 71,9	1998 р. – 71,9	2002 р. – 71,2	2006 р. – 61,0 %	2010 р. – 62,6
Литва	1992 р. – 75,2	1996 р. – 52,9	2000 р. – 58,2	2004 р. – 46,1	2008 р. – 48,6		
Польща	1991 р. – 43,2	1993 р. – 52,1	1997 р. – 47,9	2001 р. – 46,3	2005 р. – 40,6	2007 р. – 53,9	
Росія	1993 р. – 54,8	1995 р. – 64,4	1999 р. – 61,8	2003 р. – 55,7	2007 р. – 63,7		
Румунія	1992 р. – 76,2	1996 р. – 78,2	2000 р. – 62,2	2004 р. – 62,3	2008 р. – 39,2		
Словаччина	1990 р. – 95,4	1992 р. – 84,2	1994 р. – 75,7	1998 р. – 84,2	2002 р. – 70,1	2006 р. – 54,7	2010 р. – 58,8
Словенія	1992 р. – 85,9	1996 р. – 73,7	2000 р. – 70,4	2004 р. – 60,6	2008 р. – 63,1		
Угорщина	1990 р. – 65,1	1994 р. – 68,9	1998 р. – 56,7	2002 р. – 73,5	2006 р. – 67,8	2010 р. – 64,4	
Україна	1994 р. – 75,6	1998 р. – 70,8	2002 р. – 69,2	2006 р. – 67,6	2007 р. – 62,0		
Чеська Республіка	1990 р. – 96,3	1992 р. – 85,1	1996 р. – 76,4	1998 р. – 74,0	2002 р. – 58,0	2006 р. – 64,5	2010 р. – 62,6

Джерело: Election Guide [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.electionguide.org>. – Назва з екрану; Inter-Parliamentary Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipu.org>. – Назва з екрану.

Можна стверджувати, що рівні політичної участі в постсоціалістичних країнах на сучасному етапі є доволі низькими, але істот-

но варіюються залежно від політичних контекстів кожного з суспільств: високі показники одних форм участі супроводжуються критично низькими показниками інших проявів і, окрім того, варіюють залежно від конкретної суспільно-політичної ситуації.

Таким чином, є підстави стверджувати, що політична участь і культура у країнах ЦСЄ перебуває під впливом факторів історико-культурного, інституційного та суспільного характеру національного і регіонального масштабів.

Республіка Польща

Як відомо, польське суспільство було надзвичайно політизоване впродовж 1980-х рр. Період масової громадської активізації розпочався із створенням «Солідарності» і фактично завершився першими вільними парламентськими виборами. Трансформація політичної системи та утвердження демократичних інститутів, як не парадоксально, започаткували період зниження зацікавлення політикою серед поляків. Так, якщо у 1990 р. 42% респондентів вказували, що політика відіграє «дуже важливу» або «важливу» роль в їх житті, то вже у 1997 р. ця частка зменшилася до 30%. Ця тенденція знайшла відображення і у сфері обговорення політичних проблем громадянами Польщі. У 1990 р. 83% респондентів зазначили, що вони часто обговорюють політичні питання з оточуючими, а вже через сім років таких виявилось всього 18%. Подібна ситуація склалась і щодо інтересу громадян до політики. У 1990 р. 49% респондентів повідомили, що вони «дуже зацікавлені» або «частково зацікавлені» політикою, в той час як у 1997 р. цей відсоток знизився до 42,1%, залишився таким у 1999 р. (42,8%) і, нарешті, знизився до 39% в 2000-х рр.

Поряд із цим, тривалі у часовому вимірі та численні за критерієм кількості учасників суспільні рухи 1980-х рр. свідчать про формування активістського типу політичної культури, елементи якого були нерозвинутими у більшості інших країн ЦСЄ у період соціалізму. Політична мобілізація польського суспільства в останнє дореформене десятиліття відбувалася на фоні глибокої соціально-політичної, економічної та моральної кризи. Вимоги «Солідарнос-

ті» стали ідентичним прагненням мільйонів людей, які об'єдналися під її гаслами. Однак із 1990-х рр. розпочинається процес зниження майже усіх показників політичної активності, що можна пояснити розчаруванням у результатах реформ, що не призвели до швидкого покращання добробуту громадян. Стійким стало уявлення поляків про те, що пересічна людина жодним чином не впливає на політику, оскільки влада не реагує на громадську думку. Серед громадян почало поширюватися переконання, що встановлення демократичних інститутів не зблизило владу та громадян. Таким чином, поляки достатньо песимістично оцінювали впродовж 1990 – 2010-х років свій вплив на формування політики, хоча частка осіб, які вважали, що можуть спрямовувати політичний процес, зросла у другій половині 2010-х рр., досягнувши максимуму у 2008 році – 39%, що є найвищим показником серед суспільств регіону.

Водночас, аналіз політичних орієнтацій громадян РП упродовж постсоціалістичного періоду, зокрема такого аспекту, як ставлення до демократії, демонструє, що упродовж 1990-х років частка прихильників демократії поступово зростала від 52% у 1992 р. до 70% у 2000 р. Потрібно відзначити, що упродовж останнього десятиліття значення цього показника зменшилося, досягнувши у 2006 р. 62%. Однак, беручи до уваги, що з 1993 р. рівень підтримки демократії не був меншим за 60%, можна стверджувати, що у РП основні орієнтації громадян у сфері владних відносин мали демократичне спрямування.

Попри той факт, що Польща вважається однією з найбільш успішних постсоціалістичних країн за критерієм інституціоналізації демократичного режиму, демократія може вважатися консолідованою лише за умови, що її усталення буде супроводжуватися відповідними змінами і у політичній поведінці громадян.

Насамперед йдеться про те, що рівень політичної участі впродовж 1990-х років у Польщі знижувався, принаймні у формально-кількісному вимірі. Якщо у 1990 р. членами політичних партій були 1,6% громадян, то у 1996 році – лише 0,8%, і цей показник не змінився і в наступному десятилітті. Однак таку тенденцію можна вважати закономірною, беручи до уваги розпад ПОРП, а отже, ра-

дикальне зменшення кількості партійців, частку яких серед дорослого населення не могла компенсувати поява нових структур. Після зміни еліт та інституціоналізації нового режиму зникли передумови для мобілізації громадян, що не стимулювало їх брати участь у діяльності партій.

Упродовж першого постсоціалістичного десятиліття у РП сформувався один із найнижчих у Європі показників електоральної участі на всіх рівнях політичної системи. Рівень участі у парламентських виборах упродовж двох трансформаційних десятиліть у середньому становив 47,3% (1991 р. – 43,2%, 1993 – 52,1%, 1997 – 47,9%, 2001 – 46,3%, 2005 – 40,5%, 2007 – 53,8%, 2011 р. – 48,9%); у президентських – був вищим, що є загальною тенденцією для більшості країн, однак її середній рівень – 57,7% – вказує також на найбільшу у країнах ЦСЄ політичну апатію населення.

Напередодні парламентських виборів 1997 р. 18% опитаних громадян Польщі зазначили, що вони не братимуть участь у виборах, а 19,9% не визначились у цьому питанні. Електоральні результати продемонстрували, що частка «невиборців» була майже вдвічі вищою, що підтвердило загальноприйняту гіпотезу про те, що наміри респондентів не обов'язково збігаються з їх майбутньою поведінкою. 31% поляків, які не збиралися брати участь у виборах, продемонстрували повну відсутність інтересу до політики (лише 1,2% зазначили, що дуже зацікавлені політикою). Слід зауважити, що відсутність інтересу до політики може бути результатом різних факторів, як-то: недостатньої інформації про функціонування політичних інститутів, недостатньої довіри до них, специфіки певної національної політичної культури.

Громадяни Польщі упродовж перехідного періоду не продемонстрували високих рівнів довіри до політичних інститутів країни і це, вочевидь, відрізняло поляків від багатьох західних суспільств. Згідно із даними Європейського соціологічного дослідження (ЄСД), всередині 2000-х рр. лише менше третини респондентів республіки довіряли усім політичним і суспільним інститутам. Відзначимо, що показник довіри до політичних інститутів позитивно корелює із рівнем задоволення життям в цілому.

Водночас, як було зазначено вище, підтримка демократичної системи в РП упродовж усього постсоціалістичного періоду була доволі високою: більше половини населення країни вважає демократичне врядування найкращим із можливих. Відповідно до типологічної моделі П. Ульрама в Польщі відсоток «переконаних демократів» становив майже половину населення – 48%, відсоток «стурбованих демократів» (продемократично налаштованих) – 14%, кількість «відчужених» (індиферентно налаштованих до форми правління) – 27%, а прихильників авторитаризму виявилось 10% (найнижчий показник серед країн Вишеградської четвірки). Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою є значно більше серед осіб молодого покоління (18 – 24 років), з вищою освітою, стабільною матеріальною ситуацією, нерелігійних. «Індиферентні» респонденти є, значною мірою, представниками покоління «1989», жителями маленьких міст та сіл, з низьким рівнем освіти та матеріальним статусом. Погоджуються на недемократичну форму правління частіше чоловіки, ніж жінки. Крім того, подібна ідея є популярною серед людей віком 45 – 64 років, жителів малих (до 20 тис.) і великих міст (101–500 тис. чоловік), осіб, які мають лише початкову чи середню освіту, низький рівень добробуту, прихильників лівих поглядів. Необхідно зазначити, що релігійні цінності є важливою частиною національної самосвідомості поляків, що, в свою чергу, істотним чином впливає на політичну практику. З іншого боку, релігійність уже в 2010-х рр. визначає певний ціннісний розкол польського суспільства: урбаністична молодь, відмовляючись від релігійних практик, виступає за секуляризацію політики, суперечачи політико-культурним настановам старших поколінь.

Активізація протестних форм політичної діяльності у 1980-х рр. перетворила таке залучення в одну з базових форм політичної участі у сучасній РП. До того ж кількість респондентів, які визнали, що долучались до нетрадиційних форм політичного протесту у 1990-х рр., була відносно невисокою. Так, 20,4% опитаних повідомило, що вони підписували петиції, 5,5% брали участь у бойкотах, 9,8% – у демонстраціях, 4,1% – у страйках, 2,2% – окупували приміщення. З початком 2000-х рр. таких вже виявилось істотно менше: 5% брали участь

у зверненнях та підписанні петицій, 1% – у демонстраціях, 4% – у бойкотах. Показники участі в інших формах політичної дії були такими: 6% респондентів контактували з політиками, 4% – брали участь у роботі неполітичних громадських організацій та об'єднань, 2% – вдавались до демонстрації політичної символіки.

Як свідчать дані соціологічних досліджень, основними факторами, що впливають на готовність населення брати участь у неконвенційних формах, є: вік, інтерес до політики, довіра до оточуючих, рівень освіти та гендер. Молоді чоловіки, зацікавлені політикою, з високим рівнем міжособистісної довіри та освіти, частіше демонструють прагнення долучатися до різних форм протестної участі.

Респонденти з низьким рівнем інтересу до політики, старші за віком, з нижчим рівнем освіти, з низьким рівнем міжособистісної довіри, а також жінки більш схильні заперечувати форми неконвенційної політичної участі. Поточна економічна ситуація, зокрема матеріальне становище респондента, не відігравали статистично значимої ролі у політичній поведінці поляків. Притім найменш заможні респонденти найменше схильні брати участь у підписанні петицій, демонстраціях та страйках. Проте це не стосується участі у бойкотах і окупації приміщень.

Незважаючи на існуючу традицію масової участі в політичних протестах, які відрізняли Польщу впродовж 1980-х від інших країн ЦСЄ, вже в останні роки ХХ століття участь громадян РП у подібних акціях стала нижчою у порівнянні, наприклад, із ЧР, СР, Угорщиною та Болгарією (близько 10% в усіх п'яти країнах) і навіть вдвічі меншою, ніж у Румунії. Респонденти в цих країнах також частіше брали участь у бойкотах (близько 20%), ніж поляки (5,5% у 1997 р. і 4,3% – у 1999 р). Очевидно, що польський ажіотаж політичної участі пішов на спад після початку трансформаційних процесів та досягнення окремих результатів реформ, тим більше, розчарування у них.

Чинне правове поле функціонування організацій громадянського суспільства у Польщі було сформоване ще у 1980-х рр. Відповідно до законів 1984 та 1989 рр., які були оновлені у перше постсоціалістичне десятиліття, ці структури могли функціонувати у двох правових формах: фундацій та асоціацій. Вже у 1997 р. Конституція

РП статтею 58 гарантувала свободу асоціацій, а у 2003 р. Законом про суспільно корисну діяльність та волонтерство було створено належні організаційно-фінансові умови для розвитку громадських організацій.

Інституційне середовище сприяло тому, що характерною рисою польського громадянського суспільства вже на зламі 1980 – 1990-х років. було функціонування великої кількості організацій, які не мали майже жодних зв'язків із «політичним суспільством», насамперед із партіями. Динаміка зростання кількості неурядових організацій упродовж 1990-х рр. була вражаючою: у 1989 р. кількість фондаций становила 277 одиниць, у 1990 р. – 597, 1991 р. – 1078, 1992 р. – 1332, у 1996 – 1997 рр. – близько 5900. Кількість асоціацій підрахувати важче, беручи до уваги ліберальні умови їх реєстрації. Приблизна кількість цих організацій станом на 1992 р. становила 17 тис. одиниць, а у 1997 р. – 42 тис.

Притім, відповідно до даних регіонального європейського дослідження, здійсненого у 2004 р., у діяльності незалежних від держави структур брали участь близько 13% поляків. У 2008 р. членами організацій визнали себе 10% жителів Польщі, однак із них 70% зазначили, що їх членство є пасивним. Поряд із цим, за даними «*Trust Barometer*», станом на 2007 р. середній показник довіри польських респондентів до таких соціальних організацій, як ЗМІ, бізнес, НУО та релігійних установ становив 47%, що робить Польщу порівняною з такими європейськими країнами, як Італія, Франція, Німеччина.

Істотним виявився і показник членства у профспілковому русі країни – 9,6% поляків, з яких 1,8% визнали себе активними членами організації. Очевидно, події минулих 1980 – 1990-х років, а також те, що «Солідарність», пізніше – Національний союз профспілок, перетворився на важливого актора на політичній сцені Польщі, здатного відігравати істотну роль в економічній сфері, стало привабливим чинником для багатьох поляків.

Як було зазначено вище, членство громадян Польщі в політичних партіях залишається стабільно низьким – близько 1%; і цей показник є удвічі нижчим за інші країни ЦСЄ. Крім того, більше половини населення Словаччини та Угорщини вважають себе при-

хильниками якої-небудь партії, в Польщі ж такими виявились всього 26% опитаних. Поясненням вкрай низького залучення громадян Польщі до діяльності політичних партій може бути надзвичайно низький рівень довіри до цього інституту: лише 4% поляків визнали, що довіряють політичним партіям. В Угорщині таких виявилось 8%, ЧР – 10%, СР – 15%. Поряд із цим, як свідчать дані соціологічних розвідок, більша частина громадян Польщі високо оцінила свої здібності висловлюватись з приводу політики. Такий значний рівень суб'єктивної політичної компетенції робить Польщу порівняною з країнами сталої демократії – Великобританією, Німеччиною, Норвегією, Данією та іншими.

Аналізуючи еволюцію ціннісних уподобань поляків у постсоціалістичний період, науковці узагальнюють, що в країні, починаючи з 1990-х рр., відбувалася певна еволюція ціннісних настанов – первинна орієнтація на цінності західної моделі модернізації (лібералізм, свобода, мораль успіху, ідея повернення до європейського коріння) змінилася нині домінуванням цінностей безпеки і стабільності, прагненням спертися на державу, знайти допомогу у соціальних питаннях. 86% респондентів вважають, що Польська держава повинна забезпечити громадянам такі вигоди, як безкоштовну медичну допомогу та освіту, а 72% виступають проти подальшої ліберальної приватизації. Світоглядний розкол польського суспільства знайшов відображення у розмежуванні суспільства на «лівих» та «правих», а також в амбівалентному ставленні до ЄС. Кожен третій поляк висловлюється за проведення незалежної від Брюсселя політики. Натомість дослідження, присвячені готовності поляків до співпраці в різних сферах життя суспільства, проведені в 2002 – 2012 рр., продемонстрували поступове зростання довіри до подібної співпраці. Майже 72% опитаних вважають, що ця взаємодія позитивно впливає на економічне зростання і загальне поліпшення умов життя в країні.

Взагалі, поляки серед цінностей, які об'єднують суспільство, на перше місце ставлять сім'ю. Притім, прагнення поляків опиратися на традиційні цінності та державу, як свідчать дані соціологічних опитувань, зовсім не заважають розвитку демократії. Очевидно, що

політична культура не може існувати без суспільних традиційних цінностей.

Із завершенням періоду соціалізму у Польщі відбулося значне скорочення жіночого політичного представництва (в середньому на 10 – 15%). Низькою залишалась участь жінок у законодавчій гілці влади країни і в 1990-х рр. – близько 13%. І тільки на початку 2000-х рр. політична участь жінок почала повільно зростати, зокрема пропорційно до проведення кожних чергових виборів: 2001 р. – 20,22%, 2005 р. – 20,43%, 2011 р. – 23,91%. Середній показник виборчої участі в РП у хронологічному розрізі 1997 – 2005 рр. становив 44,93% і був схожим для чоловіків і жінок. Сукупний показник участі жінок у політичних партіях РП у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. коливався в межах 25 – 40%. Інтенсивність членства жінок у партіях РП, подібно до СР, становить в середньому третину від загального членства. Поряд з цим, чоловіки РП в 2,5 – 3 рази частіше ніж жінки долучаються до роботи в партіях. Крім того, польські жінки займають нижче становище в партійній ієрархії та рідше виконують управлінські функції. Панування традиційних соціальних цінностей у РП в 1990-х роках. спровокувало навіть зменшення прагнення жінок обіймати високі партійні посади. Притім представництво жінок в органах влади місцевого рівня у РП є дещо вищим за загальнонаціональний рівень участі. Так, кількість жінок-кандидаток на місцевих виборах у 1990, 1994 та 1998 рр. становила відповідно 15, 17,85 та 21%, а кількість обраних – відповідно 11,0, 13,2 та 15,7%. Найвищим цей показник виявився у 2002 р. – 17,76%. Найбільше жінок було обрано до органів місцевого самоврядування гмін – 18,09%, на рівні повітів – 15,94%, воєводств – 14,44%. 13,20% голів громад є жінками.

Таким чином, громадянська участь у політичному житті не є масовим явищем у сучасній Польщі. Можна відзначити низьку залученість населення країни у всі форми політичної участі, за винятком електоральних її типів. Очевидно, етична мотивація масових протестних рухів 1980-х рр. виявилась не надто адекватною для прагматичних і компромісних політичних орієнтацій, якими керувалися

поляки у післяреформений період. Поряд із цим, структурні зміни в польському суспільстві, трансформація інституційного дизайну влади, збільшення частки громадян із вищою освітою та осіб, які не були соціалізованими в умовах панування комуністичної ідеології, дає підстави зробити висновок про відносно сталу підтримку демократичних норм та цінностей громадянами РП.

Угорщина

Радикальні економічні реформи на межі 1980 – 1990-х рр. негативно вплинули на інституціоналізацію громадянського суспільства Угорщини. Попри безсумнівний успіх економічних та політичних трансформацій, існувала проблема «громадянськості» політичної культури угорців. Для всіх центральноєвропейських країн виявилось надзвичайно складно здійснювати перехід до демократії та ринкової економіки і одночасно реалізовувати принцип соціальної справедливості. Прискореними темпами відбулася соціальна поляризація населення та формування суттєвої нерівності доходів громадян.

Громадянське суспільство Угорщини фактично було усунуто від процесів демократизації, оскільки трансформація режиму на межі 1989 – 1990 рр. розпочалася після переговорів, домовленостей та серії угод між елітарними політичними групами. Домінантою поведінки більшості угорців стало збереження і демонстрація національних традицій, консервативних відносин. Горизонтальні мережі соціальної взаємодії не є спроможними забезпечити довіру населення до більшості політичних і соціальних інститутів. Натомість Угорщина залишається країною з високими показниками довіри населення до власних родин, родичів, колег, сусідів, Бога, що є компонентом парафіяльного типу культури концептуальної моделі Г. Алмонда та Б. Пауела.

Позитивна динаміка соціально-економічного розвитку країни на початку 2000-х рр., підвищення соціальної мобільності угорців, вступ до НАТО та ЄС сприяли поширенню модерних постматеріальних цінностей. Водночас, підтримка правих політичних сил означає все-таки пріоритетність для більшості угорців питань безпеки, порядку, справедливості тощо.

Як свідчать соціологічні дані, населення Угорщини здебільшого негативно ставиться до участі у страйках, мітингах та радикальних вуличних заворушеннях. Окрім того, угорці стурбовані й відчувають недовіру до політичних партій через невиконання ними передвиборчих обіцянок. Подвійним є ставлення громадян і до держави як інституту: з одного боку, від неї очікують вирішення всіх проблем, з іншого – глибоко не довіряють державі, не сприймають недалекоглядних дій уряду.

Таким чином, полярність стала постійним явищем угорського суспільства: з одного боку, на всіх громадських форумах відбувається постійна критика держави на тлі вимог щодо її посилення (це яскраво проявилось в обговоренні реформи), з іншого – наполегливе бажання безпеки, консолідації політичних сил, неприйняття опозиційності та нетолерантності. Саме таким амбівалентним можна сприймати вступ Угорщини до ЄС: попри визнані позитиви, поширеною є позиція щодо неправомірності здачі суверенітету країни та зради її національних інтересів.

Загалом дані більшості соціологічних опитувань, проведених упродовж останніх 10 – 15 років, однозначно демонструють незадоволення населення Угорщини станом демократії, низький рівень довіри до політичних та громадських установ, низьку оцінку рівня ефективності політики, поваги до закону тощо. Ці реалії не сприяли формуванню демократичного типу політичної культури.

Так, у 1999 р. 94% опитаних громадян не погодились із твердженням, що «Угорщині потрібний демократичний розвиток», тільки 17% визнали, що «угорська демократія є такою ж, як і в країнах Західної Європи». Більше того, 86% респондентів були переконані, що в їх країні «демократії взагалі нема». Притім, 60% погодились, що демократія є найкращою з можливих форм правління (показник прихильників демократії залишався сталим протягом останніх 10 років: 2001 – 61%, 2002 – 62%, 2010 – 60%). Ефективність демократії в Угорщині була оцінена на рівні 2,84 за шкалою від 1 до 10 балів (необхідно констатувати поступове зниження цього показника порівняно із попередніми роками, коли він становив: 1990 р. – 3,92, 1992 р. – 3,94, 1999 р. – 4,42 бала). У 2010 р. тільки 3% населення

визнали, що «цілком задоволені», а 4% – «певною мірою задоволені» діяльністю правлячої партії, уряду та парламенту. Деяко вищими були показники довіри до опозиційних партій – 22%, місцевої влади – 25%, президента – 35%.

В Угорщині впродовж 1990 – 2010-х років було проведено шість парламентських виборів. Так, у перших після зміни політичного режиму вільних парламентських виборах 1990 року, які відбувалися за двотуровою системою, взяли участь 65,11%/45,54% громадян країни; у 1994 році – 68,92%/55,12%; у 1998 році – 56,26%/57,01%; у 2002 році – 70,53%/73,51%; у 2006 році – 67,83%/64,39%; у 2010 році – 64,38%/46,66%; у 2014 – 61,73%. Тобто середній показник участі громадян Угорщини у парламентських виборах становив 65,5% у першому турі і 57,0% – у другому турі виборів. Дисперсія становила 5,08% у першому турі і 10,67% – у другому турі виборів, що свідчить про стабільність показника явки на вибори.

Опосередковані показники участі підтверджують, що 1/3 угорців не є складовою так званого політичного суспільства. За даними соціологічного опитування 2010 р., на запитання «Чи брали Ви участь у попередніх п'яти виборах?» 2/5 опитаних (45%) зазначили, що є перманентними учасниками парламентських виборів, 29% брали участь у більшості виборів, 9% – у двох-трьох виборчих кампаніях, 7% лише один раз відвідували виборчі дільниці, а 10% ще ніколи не брали участі у перегонах.

У міжнародному порівнянні участь громадян Угорщини у парламентських виборах займає проміжну позицію: у 2002 р. – 9-те місце, у 2008 – 2009 рр. – 14-те місце з-поміж 28 країн.

Яскравою особливістю угорського суспільства з-поміж інших країн ЦС стало те, що навіть на початковому етапі трансформаційних процесів на межі 1980 – 1990-х рр., тобто у період так званого «медового місяця демократії» угорці демонстрували низький рівень зацікавлення світом політики, яка, на їх думку, реалізовується елітою. Натомість визначальною для багатьох угорців стала сфера приватного життя як джерело задоволення та щастя.

У 2010 р. більше третини опитаних угорців (35%) зазначили, що «від політики краще триматись подалі, інакше можуть виник-

нути проблеми»; дві третини опитаних (74%) визнали, «що пересічні громадяни зазвичай усунені від політики». Готовність долучитись до політичного життя не проявила тенденції до зростання ані в період демократичного транзиту (1989 – 1998 рр.), ані в період стабілізації демократії. Можливим поясненням такої апатії було, з одного боку, відлуння досвіду функціонування «старої» політичної системи, з іншого – наслідки тодішніх соціально-економічних процесів, зокрема приватизації, що викликали значну критику серед населення. Отже, як узагальнюють фахівці, станом на 2010 р. порівняно із 1989 р. прірва між населенням і політикою не зменшилась, а навіть збільшилась у багатьох аспектах. Політична участь громадян країни залишалася низькою у загальноєвропейському масштабі.

Рівень участі громадян Угорщини у функціонуванні політичних партій визначається показниками членства в цих структурах. Станом на 2011 р. із 8 млн громадян Угорщини лише дещо більше 1% визнали себе членами політичних партій. Найбільше прихильників мали ФІДЕС – 40 320 осіб, УСП – 33 200 членів.

Участь громадян Угорщини в інших формах конвенційної та неконвенційної активності, згідно із соціологічними опитуваннями, залишається низькою. Так, у 2010 р. 4/5 опитаних ніколи не брали участі в жодному громадському об'єднанні чи акціях (суспільного, культурного, спортивного, освітнього, національного характеру тощо), 4% презентували себе учасниками двох напрямів, 2% – трьох. З-поміж громадських форм активності найпопулярнішими були: спорт (є традиційною формою публічної заангажованості серед угорців), охорона довкілля, клуби інтересів (6%), релігійні формування. Зауважимо, що у 2002 р. членами профспілок, до прикладу, були 7% на противагу згаданим 3% у 2010 р., щодо спортивних клубів, динаміка також була негативною: з 10 до 6 %.

У 2006 – 2007 рр. в Угорщині відбулися масові протести проти політики прем'єр-міністра Ф. Дюрчання, але після досягнення мети – відставки уряду – громадянські рухи дезінтегрувалися, а угорська громада виявилася поляризованою на «лівих» і «правих» навіть у приватному житті.

Згідно із соціологічними опитуваннями 2010 року, 7/10 опитаних громадян Угорщини можна ідентифікувати як «пасивних» – протягом декількох років вони не брали участі в жодних заходах. 15% респондентів брали участь в одному із заходів, 8% – у двох та більше акціях. Інші тогорічні дані підтверджують факт пасивності близько 60% населення. Найбільш поширеною формою громадсько-політичної участі було звернення до депутатів чи представників органів самоврядування (18%), підпис листів протесту, петицій (8%), бойкот придбання певних товарів (6%), участь у заходах певної партії (5%), використання політичної символіки (4%), участь у законних демонстраціях (4%), фінансування акцій (2%), звернення у газети (2%) та на радіо (2%), участь у несанкціонованих мітингах (1%). Загалом, середній показник активності угорського суспільства становить 0,66%.

Зауважимо, що використання референдуму як конституційної форми волевиявлення громадян не є поширеною практикою в Угорщині. Протягом 1989 – 2010 рр. загальнонаціональні референдуми в країні були проведені сім разів. Про слабкий рівень розвитку угорського громадянського суспільства свідчить той факт, що збір відповідної кількості підписів задля проведення референдумів відбувався лише за ініціативи партій. Виняток становить перший демократичний референдум, який був ініційований у 1989 р. ще неструктурованою опозицією (58% участі громадян). Як результат, саме референдум визначив, що Угорщина функціонує як парламентська демократія, коли з-поміж чотирьох питань було визначено доленосну подію демократичного розвитку країни – формування парламентської, а не президентської посткомуністичної демократії. Відсоток участі громадян Угорщини у цих загальнонаціональних референдумах протягом 1990 – 2010 років був таким: у 1990 – 13,98%, 1997 – 49,24%, 2003 – 45,62%, 2004 – 37,49%, і лише у 2008 році продемонстрував явку, більшу за половину загальної кількості виборців – 50,51%. Саме у 2008 р. після розпаду правлячої коаліції партії почали використовувати референдуми як засоби посилення своїх позицій напередодні парламентських виборів.

Не дивно, що у загальноєвропейському контексті, згідно з даними Європейського соціологічного дослідження, за період 2006 – 2009 років, Угорщина із показником у 80% пасивності була порівняною з іншими країнами Центральної Європи – Польщею, Болгарією та Україною. Є підстави стверджувати, що для угорців у публічній сфері більш притаманними були не колективні, а індивідуальні дії. Зокрема, у 1990-х роках підписання протестних листів, петицій були найпопулярнішими формами громадських дій.

Можна визначити комплекс факторів, які впливають на політичну культуру та участь громадян Угорщини. По-перше, йдеться про вплив національних традицій (національний характер, сталі традиції державності, песимістичний менталітет, суспільна дезінтеграція, душевний неспокій, очікування «дива»), що характеризує так зване позиціонування «між Сходом та Заходом». По-друге, це чітке визначення конституційних меж, поряд із слабкими демократичними традиціями, що пояснюється з геополітичної точки зору як фінітизм – бажання замкнутися від Всесвіту. По-третє, постійне амбівалентне прагнення харизматичного лідера, з одного боку, а з іншого – посилення індивідуалізму. Тобто пошук можливого поєднання консенсусу, компромісів, проявів нетолерантності із негативними стереотипами: постійні звернення до трагічних сторінок історії, приватизм у політиці, зростання політичного цинізму. Як зазначають науковці, угорське суспільство не стало рівноправним партнером влади у прийнятті важливих політичних рішень.

Все це також сприяло формуванню політичного інфантілізму та відродженню історичних образ. На думку фахівців, низький рівень громадської компетенції пояснюється домінантою елітарного підходу до трансформації режиму, постійним почуттям недовіри до партій та політиків, традиціями «атомізованого суспільства» кадрівської системи. Більше того, низький рівень політичної інтеграції суспільства поєднувався із зростанням апатії та політичного цинізму. Слабкість громадянського суспільства в Угорщині у загальноєвропейському контексті також проявляється у його нездатності сформувати та посилити інститути демократії (прозорість, протести, ініціативи, референдуми), які б слугували захистом проти негативних наслідків діяльності держави та партій.

В історико-інституційному плані можна зробити висновок, що лібералізована модель політичного режиму Угорщини у ХХ ст. у форматі «кадаризму» призвела до латентного гальмування політичної мобільності угорського суспільства, до його менш активного протистояння політичному режиму, ніж, наприклад, у Польщі.

Перший етап активізації громадянського суспільства, зокрема інтелігенції, можна віднести до подій 1989–1990 років. Угорський варіант політичних трансформацій є досить показовим, адже демонструє водночас здатність угорського соціуму до демократичного дискурсу і наявність традицій політичної культури щодо самоорганізації, сформованих до 1940-х рр.

У порівнянні з іншими країнами Центральної Європи перехід Угорщини до парламентської демократії у 1989 – 1990 роках відбувався на основі консенсусу різних політичних сил. Паростки «відродженого» громадянського суспільства забезпечували соціальну злагоду в цей період, що дозволяло конструктивно розв'язувати політичні суперечності, вирішити принципове питання про формування парламентської, а не президентської форми демократії. Створення інфраструктури політичної соціалізації угорського суспільства у цей період відбувалося, перш за все, завдяки молодій інтелігенції.

Другий етап активізації громадянського суспільства Угорщини, фактично, охоплює період з 1990 р. і до сьогодні. Основною формою політичної комунікації стала підготовка та розповсюдження прокламацій, звернень угорської інтелігенції з метою засудження конкретних дій уряду.

Така форма політичного протесту як страйк використовувалася дуже рідко, оскільки, як зазначають науковці, в угорському суспільстві не є поширеними позитивні уявлення про солідарність. Притім, мітинги та масові демонстрації в Угорщині відбуваються щорічно і приурочені до визначних історичних дат – 15 березня (річниця Революції 1848 р.), 1 травня (День праці), 20 серпня (День незалежності) та 23 жовтня (річниця Революції 1956 р.). Специфіка урочистостей змінилася з 2007 р., коли святкування почали відбуватися у форматі масових політичних протестів, організованих опозиційними політичними силами.

Таким чином, наведений фактаж свідчить, що показники участі у добровільних громадських організаціях та інших формах політичної активності в Угорщині були упродовж усього постсоціалістичного періоду нижчими порівняно з іншими перехідними демократіями. Необхідно визнати, що елементи традиційної парафіяльної політичної культури є вагомими детермінантами політичної поведінки в усьому регіоні.

Представництво жінок у політичному житті Угорщини є приблизно таким, як в інших центральноєвропейських країнах. Так, у Державних Зборах представництво жінок виявляє тенденцію до зменшення: у 2010 році було обрано 35 жінок-депутатів (9,1%), так само як і у 2002 р. Цей показник є вищим, ніж у 1990 та 1998 рр., але нижчим, аніж у 1994, 2006 рр. (9,8%). Водночас жінки обіймали посади спікера парламенту та міністрів уряду. Так, у 2000 р. в уряд було призначено 6 жінок, а в 2004 р. – вже 14. Жінки мають досвід лідерства в потужних політичних партіях і громадських рухах, були мерами міст, головами органів самоврядування, головами культурних товариств меншин та головами Державного органу самоврядування меншин, наприклад українців.

Таким чином, починаючи з 1989 р. – початкової точки трансформації політичного режиму та періоду пробудження громадянського суспільства – і до сьогодні можна відзначити поступове зниження активності угорського суспільства. Серед основних причин деактивації громадянського суспільства Угорщини можна назвати: невиконання політичними силами передвиборчих програм, розчарування у дієздатності та ефективності політиків і партій, природу атомізованого, дезінтегрованого угорського суспільства із домінуванням патерналізму та сильних негативних історичних традицій песимізму на тлі щоденних зусиль виживання у загальноєвропейському контексті. З-поміж основних недоліків політичної культури угорського суспільства можна відзначити: нестабільні історичні демократичні політичні традиції; слабкість громадянського суспільства та представницьких інституцій; прояви етнічної нетолерантності; загальна політична апатія, політичний цинізм і низький рівень політичної і виборчої участі; відсутність прагматизму й ідеологізація суспіль-

ства; ідеологічна заангажованість політичних еліт. Є очевидним, що угорське суспільство вбачає вирішення своїх проблем не у колективних акціях, а в індивідуальних діях та інституті лобізму. В царині політичної соціалізації угорського суспільства важливу роль відіграють традиційні та історичні цінності.

Чеська Республіка

Сучасний демократичний режим Чехії, як визнають дослідники, не утверджувався відповідно до класичної моделі «знизу», як, наприклад, у Польщі. На противагу періоду кінця ХХ століття демократія міжвоєнної Першої Чехословацької Республіки була наслідком антиімперського супротиву, тому формування демократичних інститутів відбувалося на фоні вже сформованого громадянського суспільства, без сумніву, в історичних формах, притаманних тому періоду. Цей феномен у 1918 – 1939 рр. розвивався у форматі складної мережі різних добровільних асоціацій, які були, здебільшого, ліквідовані під час Другої світової війни та з початком становлення комуністичного режиму.

Водночас, трансформаційні процеси 1980 – 1990 рр. були у Чехії суттєво зумовлені активною роллю творчої інтелігенції. Саме інтелігенція витворила та підготувала політичну свідомість чехів до змін, впровадила в політичну культуру ідеал моралі та «життя в правді», сприяла розвитку активістського типу політичної культури, який придушувався або, точніше, «викривлювався» комуністичним режимом.

Навіть в умовах імперій, у складі яких перебували чеські землі, творча інтелігенція сприяла збереженню національної ідентичності чехів. Вони завжди пишалися своєю літературою та культурою, яка у ХХ столітті була заснована на принципах умовного «морального кодексу». Саме завдяки цьому, на думку багатьох науковців, антикомуністична революція 1989 року мала безкровний характер, а інститути, які почали формуватися на зламі 1980 – 1990-х рр. мали справжній, а не симулятивний характер. Як стверджував В. Гавел, моральні настанови окремо взятих представників інтелігенції ставали цінностями груп та спільнот (дисидентів та андеграунду), а

пізніше були перенесені на вищий рівень – політичних партій, що утворилися або відновилися після 1989 р., та суспільства загалом.

На зламі 1980 – 1990-х рр. умови для розвитку громадянськості були, в першу чергу, створені «зверху» відповідним законодавством, незважаючи на те, що «оксамитова революція», яка започаткувала перехід до демократії, була масовим протестом великої кількості чехів. Упродовж наступних десятиліть саме низькі рівні політичної участі громадян, відсутність підстав назвати політичну культуру чехів як «громадянську» не дають змоги стверджувати, що демократичний режим у ЧР можна назвати консолідованим.

Як свідчать дані аналітичних і статистичних досліджень, рівень мобілізації громадян щодо вирішення політичних питань є вкрай низьким. Участь у парламентських виборах фактично є єдиною поширеною формою залучення громадян до політики та тиску на владу. Як визнають чеські науковці, на протигагу навіть післявоєнному періоду інтелектуали та громадські діячі перестали бути активними модераторами громадських дебатів із суспільно-політичних проблем чеського суспільства. Роль трибунів і ретрансляторів громадської думки перейняли на себе керівники найбільш впливових політичних партій та об'єднань.

Можна вивчити ряд чинників, які визначають низьку присутність елементів активізму у політичній культурі чехів. Перш за все, пасивність є органічним наслідком швидких економічних реформ та системної політичної трансформації.

Насамперед, приватизація, яка була здійснена у стислі строки без належного законодавчого підґрунтя та всебічного аналізу ймовірних наслідків, призвела до негативної оцінки економічних трансформацій значною кількістю чехів. Громадяни, мріючи, насамперед, про швидке відновлення етики міжвоєнної демократії, після тривалого періоду соціалістичного колективізму не були готовими до особистої відповідальності за своє життя. Як наслідок, чеське суспільство почало демонструвати ностальгічні настрої за колишньою системою соціального забезпечення, що пояснює, в тому числі, і велику кількість прихильників у КПЧМ, яка у різні періоди була навіть представлена у парламенті.

Окрім того, ГФ після перетворення з громадського руху у політичну партію (ГДП) перестав бути об'єднуючою силою для пересічних чехів, найбільш активні з яких почали інкорпоруватися у новосформовані політико-управлінські структури та партії. Фактично, розпад ГФ означав завершення періоду масової громадянської активності 1989 – 1991 рр.

Таким чином, уже на початку 1990-х рр., як засвідчують дані соціологічних опитувань, 90% чехів обирали для себе як оптимальний третій шлях розвитку: між капіталізмом та соціалізмом. Водночас, дослідження настроїв громадськості, здійснені упродовж обох постсоціалістичних десятиліть, вказують, що більшість чехів залишилися прибічниками демократії як політико-інституційної системи. Так, у 2001 р. 70,1% респондентів вважали демократію найкращою формою політичного устрою з-поміж існуючих. Водночас, частка осіб, які вважали, що країна розвивається після соціалізму краще, ніж вони очікували, зменшилася порівняно з 1990 р. із 11,1 до 5,5%. Навпаки, частка тих, чий очікування після падіння соціалізму не справдилися, зросла з 32,8% до 51,3%. У 2006 р. відсоток громадян, які вважали демократію оптимальною системою для ЧР, становив 62%, що означає зменшення прихильників цього режиму на 9%. Пояснення цього явища можна знайти, аналізуючи інші дані: якщо у 1990 р. 53,2% громадян вважали, що при демократії управління здійснюється в інтересах усіх, то через одинадцять років їх частка зменшилася до 24,3%. Зріс відсоток скептиків, які вважали, що нова система задовольняє насамперед групи інтересів – з 46,8 до 75,7%.

Водночас, частка громадян, які вважали, що демократія в країні функціонує дуже добре або в цілому непогано, зросла за період 1996 – 2006 років: з 45,8 до 64,4%. Відсоток критиків, навпаки, зменшився з 49 до 35,8%. У 2006 р. 62% респондентів (дві третини населення) цілком або скоріше погоджувалися, що демократія є найкращим політичним режимом для ЧР. Тобто, незважаючи на певну ностальгію за соціалістичним минулим та розчарування у можливостях демократичного врядування представляти та репрезентувати запити усіх громадян, чехи вважали її оптимальним устроєм, який достатньо добре функціонує в їх країні.

Як зазначає чеська дослідниця З. Мансфелдова, у другій половині 1990-х рр. майже 90% опитаних громадян Чехії так чи інакше відносили себе до «демократів». Третина з них ідентифікувала себе як переконані демократи (31%) (до прикладу, в Польщі цей відсоток склав 48%), 58% виявились належними до групи «слабких демократів» (в Польщі – 14%), які сприймали демократичну систему із певними застереженнями та критикою. Орієнтацію на авторитарне правління продемонстрували 4,3% громадян (10% у Польщі), 6% опитаних не змогли визначитись в цьому питанні. Як свідчать соціологічні дані, прибічників демократичного устрою є більше серед старшого покоління ЧР (від 40 років), аніж серед молоді (Польща демонструє обернену кореляцію – прихильників демократії більше серед вікової групи 18 – 24 роки). У групі переконаних демократів – 18,9% громадяни у віці 40 – 50 років, 21,8% – старші 50 – 60 років, 29,5% – літні люди. Крім того, із загальної сукупності опитаних 84,8% погодились із твердженням, що «демократія недосконала, але вона є найкращою з можливих форм правління», і тільки 8,5% з цим не погодились. «Режим сильної руки» не схвалили 78,4% опитаних, 14,8% підтримали цю ідею. Правління військових заперечили 91,4% респондентів, і тільки 4,9% визнали цей режим як прийнятний.

Можна стверджувати, що ідентифіковані групи прихильників авторитаризму сформувались на фоні незадоволення ультраліберальною політикою кабінету В. Клауса в 1990-х рр. «Політика сильної руки» стала розглядатись як альтернатива стилю цього прем'єра, який вважав, що всі суспільні проблеми можуть бути вирішені ринком та завдяки лише мінімальному втручання держави. Тому уподобання частини чеського суспільства можна визначити як «неусвідомлений вибір авторитаризму». Очевидно, опитані громадяни ЧР оцінювали режим на підставі власного досвіду життя, а тому скептичні оцінки не вказують автоматично, що за авторитаризму їх оцінки би були більш схвальними.

У ЧР, як і в інших країнах центральноєвропейського регіону, політична та громадська участь на практиці реалізується шляхом участі громадян у виборах, місцевих та загальнонаціональних референдумах, членства у політичних та громадських об'єднаннях,

поданні петицій, скарг до органів влади усіх рівнів. Найпоширенішими формами політичної участі є електоральна участь, членство у неурядових організаціях та профспілках.

Як було зазначено, для чеського суспільства основною формою громадянської участі є участь у виборах. Це демонструють дані дослідження, здійсненого ще у 1995 р., відповідно до якого 92,8% чехів вважали пріоритетним політичним завданням участь у виборах, на противагу лише 43,3% поляків, котрі у цей період надавали значення підписанню петицій, участі в акціях протесту. Також про дискурсивну модель політичної участі свідчить позитивна оцінка громадянами ролі консультацій з владою (84,6%).

У 2005 р. частка громадян ЧР, переконаних у важливості масової політичної участі, була порівняною з іншими країнами Центральної Європи – 70%. Можливо, через цю обставину рівень довіри чехів до владних інститутів різного рівня був достатньо високим, за винятком уряду. Однак, якщо до президента та уряду рівень довіри упродовж 1990-х років зменшувався, щодо парламенту він залишався стабільним. Зауважимо, що вищим показник довіри був лише до президента В. Гавела у першій половині 1990-х рр. (у межах 73 – 75%). Загалом же конфігурація довіри до політичних та суспільних інститутів ЧР на початку 2000-х рр. виглядала так: парламенту певною мірою довіряло 12% громадян, юридичній системі – 21%, поліції – 28%, політикам – 8%, політичним партіям – 10%, міжнародним організаціям – 35% респондентів. Ці дані свідчать про те, що навіть після 15 років демократичних реформ довіра до політичних інститутів усе ще є істотно нижчою, ніж у країнах сталої демократії.

Зауважимо, що громадяни ЧР були більш активними і під час виборів нижньої палати парламенту: 1990 р. – + 53,6% у порівнянні з виборами 1991 р. у РП, 1992 р. – + 33% у порівнянні з перегами 1993 р. у сусідній країні. Таку політичну зацікавленість чехів, зокрема на фоні апатії північних сусідів, можна пояснити низкою факторів. Вважаємо основним поясненням цього явища нестачу досвіду участі чехів упродовж 1970 – 1980-х років, на відміну від поляків, що привело до ефекту акумуляції соціальної та політичної енергії,

яка й була використана восени 1989 р. і впродовж наступного періоду. Крім того, на відміну від жителів Польщі, громадяни ЧР перебували у більшій ейфорії від перспектив демократизації, що, знову ж таки, можна пояснити їх політичною «невинністю» після падіння геріатричного тоталітарно-авторитарного режиму, що склався у країні після придушення «Празької весни» 1968 р. Також чинником впливу на рівень активності громадян можна вважати формування власного «нечехословацького» парламенту – Чеської Народної Ради (1990, 1992 роки), що стимулювало їх прийти на виборчі дільниці, а також дискусійне поле, що склалося з приводу майбутнього Чехословаччини.

Різниця між чеськими та польськими тенденціями електоральної участі полягає ще в тому, що в другій половині 1990-х рр. у Чехії різко зменшилася частка виборців, ставши однаковою з польським аналогом: 1998 р. – +0,7%, 2002 р. – +1,5%, 2006 р. – +0,5%. Водночас, інтерес до участі у виборах нижньої палати парламенту залишався дещо вищим, аніж у РП: 1998 р. – + 26,1% порівняно з польськими перегонами 1997 р., у 2002 р. – + 11,7% порівняно з виборами 2001 р. у РП, у 2006 р. – + 23,9% у порівнянні з виборами 2005 р. у сусідів. За даними статистики, активність виборців на перегонах 2006 р. серед 20% найзаможніших громадян Чехії становила 70%, а серед 20% найменш забезпечених – 57%. Різниця у 13% є майже вдвічі вищою, ніж у середньому (7%) в європейських країнах.

Однією із можливих причин недостатньої політичної інтеграції є високий показник соціальної ізоляції громадян ЧР. Так, за даними статистики, 10% опитаних громадян Чехії зазначили, що «рідко» або «ніколи» не проводять час із друзями, колегами чи іншими людьми в соціальному середовищі.

На сучасному етапі у ЧР зареєстровано близько 100 політичних партій. Проте, незважаючи на велику кількість політичних партій, впливовими є 4 – 8 (зазвичай, це парламентські партії). Причому подібно до інших країн окресленого регіону, було зафіксовано завищення реальної кількості членів партії. Довіра до політичних партій в Чехії значно менша, ніж до інших публічних інститутів (лише 1 громадянин з 8 довіряє партіям). Загалом, у політичних партіях ЧР

беруть участь близько 3% населення країни, що в цілому є зіставним з іншими країнами центральноєвропейської групи.

У ЧР існує широка мережа неурядових організацій (НУО), які діють у різних суспільних сферах. Однак суттєвим є те, що існує різниця між офіційно зареєстрованими неурядовими організаціями та реально діючими. На практиці реально діючих громадських організацій у декілька разів менше від офіційно зареєстрованих. Нерівномірним є й поширення громадських організацій, які зареєстровані, насамперед, у столиці та великих містах і майже відсутні на периферії. Варто відзначити і те, що чеські законодавці поки що не створили ефективної моделі правового регулювання діяльності неурядових організацій. Насамперед це стосується непрозорого механізму фінансування та недосконалої податкової політики щодо НУО.

У 1993 році в ЧР було зареєстровано 22765 неурядових організацій (для порівняння – у 1938 році їх було 9115), у 1998 р. – 39408, а у 2003 р. – 47874. Станом на 2008 р. їх кількість становила 52687, з них 32665 – це громадські об'єднання (60% усіх НУО), 12118 – професійні асоціації, профспілки, 5654 – релігійні об'єднання, 1001 – суспільно важлива організація, 889 – фонди фондів і 360 – фонди.

Щодо професійних асоціацій, то спостерігається тенденція до зменшення кількості членів профспілок. Так, якщо в 1990 р. до їх числа належало 62% громадян, старших 15 років, то в 1994 р. – вже 38%, а в 2008 р. – лише 14%. Профспілки збереглися, перш за все, на великих (державних і приватних) підприємствах та у бюджетній сфері. У приватному секторі вони фактично не представлені.

Оцінюючи кількісні параметри чеського «третього сектора», також треба мати на увазі поширеність псевдо- або тіньових НУО. Значна їх частина діє досить короткий строк – до трьох років, існує чимало «сплячих» організацій, які мають нульову активність. У той же час є чимало незареєстрованих організацій, які ведуть активну діяльність.

Необхідно відзначити і низку факторів, які перешкоджають ефективній діяльності чеських неурядових організацій. Серед них

недостатня відкритість владних структур, бюрократична тяганина, традиційна недовіра до діяльності НУО, низька оцінка професійності робітників «третього сектора». Водночас, політики та політичні партії продовжують з недовірою ставитися до інститутів громадянського суспільства. Так, екс-президент ЧР В. Клаус активно виступав проти втручання громадських організацій у політику, застосовуючи, наприклад, термін «екотероризм» щодо екологічних груп та ідентифікуючи їх як нову форму комунізму.

Самі ж громадяни ЧР із прихильністю ставилися до процесу розвитку громадянського суспільства. Цей факт підтверджують статистичні дані: у 1993 р. 18% населення задекларували позитивне ставлення до філософії та інститутів громадянського суспільства, у 1998 р. – 29%, а у 2003 р. – вже 56%. У 2008 р. ця цифра майже не змінилася – 59%.

Жіноче політичне представництво у законодавчій владі Чехії упродовж 1990-х рр. становило в середньому 17%. Після виборів 2002 р. воно зазнало певного зростання (на 3%), дещо знизилось у результаті виборів 2006 р. – 18,3%, а на останніх парламентських виборах 2010 р. сягнуло 28,2%. Як свідчить статистика, чоловіки частіше долучаються до участі в голосуванні – в середньому на 6%. Частка жінок у членських базах центральних політичних партій ЧР варіює в межах 26 – 52%. Найбільше жінок представлено в лавах ХДР – приблизно 52%, КПЧМ – 43%, ГДП – 35%. Притім статистика демонструє, що жінки Чехії займають нижчі позиції у партіях, аніж чоловіки, тому рідше виконують управлінські функції. Ця тенденція є типовою для центральноєвропейських країн. Кількість жінок у органах влади місцевого рівня не відрізнялася істотно від представництва на національному рівні: 16 – 33%. На межі 1990 – 2000 рр. із 519 мерів міст і містечок Чехії лише 8% становили жінки.

Отже, попри вдалий транзит Чехії в напрямі інституалізації ліберальної демократії, дискусійним є питання про консолідацію демократичного типу політичної культури. Попри усталення ставлення до демократії як оптимального політичного режиму, поширеними є скептичні настрої частини чехів щодо його потенціалу, а також певні ностальгічні спогади про стабільність соціалізму. Таким чином,

можна визначити змішаний тип політичної культури сучасної Чехії, з переважанням як активістського, так і парафіяльного типу мислення. Випадок Чехії очевидно підтверджує той факт, що, на відміну від модернізації політичних інститутів, зміна культури та ціннісних орієнтацій населення є набагато тривалішим процесом.

Словацька Республіка

Участь громадянського суспільства і, особливо, творчої інтелігенції у процесі переходу до демократії мала важливе значення. На відміну від інших центральноєвропейських країн, Чехословаччина не пройшла етапу поступової лібералізації, тому не володіла наприкінці 1980-х рр. навіть зачатковими формами опозиційних політичних партій. Опозицію режиму склали громадські ініціативи, наприклад екологічний рух, правозахисні групи, а також неорганізовані групи представників альтернативної культури (художників, письменників, акторів). Подібні об'єднання не мали досвіду політичної діяльності, а тому виступ проти режиму для їх учасників був перш за все моральним вчинком. Дисидентський і правозахисний рух в Словаччині був слабшим, аніж у Чехії, тому перші неполітичні акції на зразок виступів незалежної альтернативної музики набували протестного характеру. Домінантну роль у цих умовах відіграв демократичний рух «Громадськість проти насильства», який виник стихійно, не мав ієрархічних структур управління, внаслідок чого довгий час не проявляв інтересу до прямої участі у процесі формування влади. Однак, незважаючи на перемогу на перших вільних виборах у липні 1990 р., лідери ГПН не увійшли до складу уряду, внаслідок чого рух розпався у квітні 1991 р. Таким чином, суспільством спонтанно був зроблений вибір на користь структурованих політичних партій як основних агентів політичної сфери.

У подальшому політичний розвиток Словаччини почав істотним чином відрізнятися від чеського варіанта трансформації. Після розпаду ГПН його нішу основного політичного «авторитету» зайняла партія РЗДС на чолі з В. Мечіаром. У 1993 р. цей політик став прем'єром-міністром, який визначав загальну стратегію розвитку країни впродовж шести років. Таким чином, у Словаччині сформува-

лась специфічна ситуація, за якої парламентська система державної влади стала поєднуватись із авторитарною роллю прем'єр-міністра («прем'єрський абсолютизм»). Уже цей факт свідчив, що політична культура словаків мала багато недемократичних елементів. Усі існуючі протиріччя уповільнили прямолінійний і передбачили так званий «зигзагоподібний» розвиток демократії у СР.

Основною ознакою модернізації словацького суспільства стала поляризація політичних уподобань, хоча і на фоні досягнення консенсусу щодо вирішення основних соціальних проблем, ставлення до приватизації, очікувань щодо майбутнього розвитку країни. Соціальна диференціація, що прийшла на зміну колишній гомогенності, інтенсивні трансформації у системі офіційних політичних цінностей, фрагментація соціальних структур і формування громадянського суспільства викликали соціально-політичну дезорієнтацію словаків, які звикли до соціалістичної «стабільності».

Слід зазначити, що оскільки у післявоєнний період для більшої частини населення Словаччини рівень життя підвищився, то вони менше, порівняно з чехами, заперечували позитивні надбання соціалізму. У 1992 р. більшість словаків краще ставилися до «старого» режиму, ніж до «нового». Таким чином, використання паттернів так званої колективістської свідомості є одним із пояснень формування досить радикального варіанта націоналізму, поширення демагогічних гасел та авторитарних зразків правління у 1990-х рр.

Однією із засадних суперечностей словацького соціуму були відносини між індивідом та державою. Словаччину характеризує потужна традиція колективізму та державно-патерналістської орієнтації. Опитування громадської думки в середині 1990-х рр. підтвердило, що набуття більшої особистої відповідальності за своє майбутнє не набуло підтримки у більшості словаків. Без сумніву, серйозні економічні проблеми Словаччини, особливо в 1990-х рр., є одним із пояснень цього феномена. Також громадян СР характеризує надзвичайно розвинене відчуття приналежності до колективу: 92% населення країни були впевненими, що їм є на кого опертися. Цей показник був трохи вищим, аніж в середньому по країнах ЄС (91%).

Як свідчать дані опитувань, головна відмінність між СР, ЧР та Угорщиною полягала в тому, що більшість громадян Словаччини підтримували ідею ширшої відповідальності держави і тільки 31,9% обстоювали протилежну думку. У ЧР, навпаки, цю ідею не підтримували 42,9%, в Угорщині – 34,0%. Поряд із цим, в інших питаннях громадяни Словаччини та Чехії демонструють істотну схожість, а подекуди і подібність поглядів, зокрема щодо вирішення соціально-економічних проблем. Є очевидним, що сімдесятирічне співіснування в рамках єдиної держави істотним чином вплинуло на політичну культуру обох націй.

Переконання в тому, що держава повинна зберігати багато важливих функцій, було і залишається широко розповсюдженим у СР. Згідно з даними опитування (1996 р.), 50% громадян були противниками всебічної приватизації, майже 75% визнали, що істотне поліпшення стану економіки не є можливим без державного регулювання, більше ніж 85% дотримувалися позиції, що держава повинна організовувати співпрацю між фінансовими установами, бізнесом та профспілками. Поряд із цим, подібні очікування не завадили значній частині словаків визнати позитиви і вільного ринку. Наведені дані демонструють також, що підтримка особистої відповідальності та етичної толерантності в країні є нижчою у порівнянні з ЧР: дані досліджень, проведених у 1999 – 2005 рр., продемонстрували, що інтерес до етики, моральності і толерантності виявився серед словаків набагато менш значимим, аніж забезпечення високого життєвого рівня. Поряд із цим, обидві колишні «родички» є набагато ближчими одна до одної, ніж, наприклад, до Угорщини.

Загалом для політико-культурних орієнтацій громадян СР є характерними парадоксальні поєднання. Так, на кінець першого постсоціалістичного десятиліття у СР абсолютна більшість громадян – 80% – погоджувалася (повністю чи певною мірою), що демократія є оптимальним політичним режимом; 35,2% – надавали перевагу соціалізму, що перевищує польські показники, продемонстровані упродовж останніх двох десятиліть. Тобто у політичній свідомості словаків співіснували орієнтація на демократичні ідеали і, водночас, у більш ніж третини населення – ностальгія

за соціальними гарантіями, що існували при попередній системі устрою.

Незважаючи на сприйняття демократії як взірця для наслідування, словаки критично оцінювали стан її функціонування у власній країні. Так, у 1999 р. частка громадян, які вважали, що демократичні інститути та процеси є ефективними, сягала всього 16%, давали їм нейтральну оцінку – 38,5%, негативну – 40,5%. Можна пояснити цей песимізм періодом, коли проводилося опитування – це був перший рік, коли словацьке суспільство жило поза режимом «мечіаризму», і його досвід не сприяв оптимістичній оцінці стану політичного життя в країні. Однак навіть у 2003 р., тобто через десять років після здобуття власної державності і через п'ять років після проголошення курсу на демократизацію урядом М. Дзурінди, словаки надзвичайно критично оцінювали її стан у країні: 43% вважали її рівень низьким, 48% – ані високим, ані низьким; лише 5% респондентів визначили його високим.

Негативна оцінка стану демократії всередині 2010-х років, зокрема у порівнянні з сусідньою ЧР (43% критиків супроти 35,8%), може мати багато пояснень: наголосимо, що словаки відчували розчарування від реального функціонування такого устрою, оскільки ідеалізували його структури та процеси. Тим більше, що дані інших соціологічних досліджень засвідчують, що впродовж постсоціалістичного періоду зменшився рівень розуміння словаками процесів, що відбувалися у політиці: від 61% у 1994 р., 62% у 1998 р., до 53% у 2002 р., тобто громадяни відчували розгубленість від потоку інформації, яку треба було осмислювати. Окрім того, у 2004 р. лише 10% громадян асоціювали поняття демократії з політичною участю: набагато більше приваблювало словаків розуміння цього явища як свободи (49%), поваги до соціальних прав та добробуту (17%), рівності усіх перед законом, справедливості (12%).

Погіршення економічної ситуації, нездатність політичної еліти до ефективного менеджменту у форматі співіснування із Чехією, збільшення кількості політичних скандалів істотно підірвали віру населення Словаччини в дієвість державної політики та легітимність політичних інститутів. Зневіра населення Словаччини щодо здатнос-

ті нових еліт захистити інтереси пересічних громадян, а також страх перед зубожінням, загальна песимістична оцінка ефектів економічних перетворень стали домінантними в словацькому суспільстві в умовах системної трансформації. Як свідчать дані численних досліджень, низький рівень довіри до установ став також частиною і комуністичної спадщини. Станом на 2008 р. менше третини опитаних громадян Словаччини довіряли кожному з політичних інститутів (парламент – 24%, політики – 16%, політичні партії – 15%). Лише трохи вищим був відсоток довіри до органів захисту справедливості та порядку (загалом юридичній системі довіряло 25%, поліції – 40%). На думку фахівців, у словацькому соціумі, як і в інших перехідних суспільствах, у 1990-х рр. переважав низький рівень розуміння ролі установ як стабілізуючих агентів, що здатні успішно вирішувати проблеми та запобігати концентрації влади в руках еліти. Згідно з даними соціологічних опитувань, наприкінці 1998 р., тобто наприкінці «ери мечіаризму», словаки втратили довіру до всіх політичних установ і взагалі ілюзію щодо необхідності участі у політичному житті.

У червні 1997 р. майже 90% опитаних громадян Словаччини зазначили, що політики обстоюють виключно власні інтереси або ж інтереси тих груп, які вони репрезентують. Майже 80% визнали, що сімейність, утилітаризм та кар'єризм переважали в словацькій політиці. Половина опитаних також продемонстрували переконання, що для досягнення цілей необхідно мати приватні зв'язки в уряді або ж опозиції. Поширеною стала думка про те, що «багаті купують демократію, вони робили так завжди і надалі будуть це робити».

Всередині 1990-х рр. майже 80% респондентів були переконаними, що громадяни повинні делегувати вирішення важливих проблем чиновникам та обмежити їх власну участь виключно виборами кваліфікованих представників та депутатів. У цілому громадяни не відмовлялись брати участь у політичному житті, проте зазначали, що участь не повинна бути занадто інтенсивною. Тільки 19% респондентів зазначили, що їх треба залучати в політику і громадське життя якомога частіше.

Водночас легалізація права об'єднання в умовах незалежної Словаччини заохотила швидке зростання членів у різних громад-

ських організаціях. Так, станом на листопад 1989 р. у країні було зареєстровано лише 306 громадських організацій, проте вже в січні 1991 р. їх кількість зросла до 4 тисяч. У лютому 1998 р. їх кількість досягла понад 12 500 організацій. А на кінець 2001 р. було зареєстровано 16 849 НУО, з них, однак, лише 1,3 – 2 тис. організацій (8 – 12%) відзначались активною регулярною діяльністю. Із початком 2000-х рр. відбувалося нове кількісне зростання сектора: станом на 2005 рік у СР нараховувалося 25,3 тис. об'єднань, 497 неінвестиційних фондів, 1021 суспільно корисна організація, 325 фондаций. У 2007 р. було обліковано 34,1 тис. структур, з яких 90,1% були асоціаціями. Беруть участь у роботі громадських організацій близько 8% населення Словаччини.

Більшість партій республіки були створені після політичних змін 1989 р. на елітарній основі. З огляду на це, політичні партії не стали базисом для активного політичного життя в словацькому суспільстві в умовах постсоціалістичної трансформації. Характерною особливістю політичних партій СР є мала кількість членів, що свідчить про центральноєвропейську тенденцію. Загалом у політичних партіях СР у 1990-х рр. було задіяно в середньому близько 3% населення країни. Станом на 2008 р. у діяльності політичних партій брали участь 2% громадян.

Дані статистичних опитувань свідчать, що більшість громадян СР не вважають участь у політиці своїм пріоритетом, негативно ставляться до інституту політичних партій. Заперечення партійної політики стало очевидним навіть у самоназвах політичних партій, як-то: «рух», «форум», «альянс», «союз».

Відносно видів політичної участі, не враховуючи членство у політичних партіях СР, її відсоток у різних формах активності є порівняно високий у центральноєвропейському вимірі, зокрема: підписання петицій – 18% населення країни брали участь у такій формі діяльності, 9% – контактували з політиками, до вивішування політичної символіки вдавалось 4% громадян, 8% – брали участь у роботі аполітичних громадських організацій та об'єднань. Щодо стосується активних форм політичної діяльності, то Словаччина демонструє один із найвищих показників участі населення у

бойкотах – 10% (у Болгарії, Польщі, Росії, Естонії цей показник не досягає 5%), порівняно з іншими країнами регіону є участь у демонстраціях – 3%. Поряд з цим є очевидним, що «інтерес до політики» і «участь у політиці» не завжди є синонімічними поняттями в словацькому суспільстві. Так, рівень інтересу до політики, очевидно, є вищим, ніж готовність брати участь у політиці або ж у різних формах політичної активності. Це є особливо типовим для молодого покоління словаків.

Як свідчить статистика, середній показник виборчої участі в Словаччині у хронологічному розрізі 1989 – 2002 рр. становив 81%. Якщо рівень участі у парламентських виборах громадян Словаччини та ЧР на початку 1990-х років був майже ідентичним, то, починаючи з другої половини останнього десятиліття ХХ ст., словаки проявляли більшу зацікавленість до перегонів, ніж чехи та поляки, незважаючи на пасивність під час місцевих перегонів. Таку підкреслену увагу громадян СР до цієї форми демократії, зокрема у 1998 р., можна пояснити загальним сплеском активності у контексті обговорення проблематики «мечіаризму». Як результат, рівень участі у парламентських перегонах у 1998 році зріс, порівняно з 1994 роком, на 8,5%. Водночас, під час парламентських перегонів 2006 р. словаки у меншій кількості прийшли до виборчих дільниць (– 9,8%), у порівнянні з ЧР у 2006 р., і лише на 0,8% більше, у порівнянні з традиційно пасивними поляками у 2007 р. Подібний рівень активності був зафіксований і під час перегонів 2010 та 2012 рр. Можна припустити, що словаки вважали, що вони виконали свою роль щодо зміни напрямку розвитку країни. Незворотні реформи, проведені кабінетом М. Дзурінди, членство в ЄС і НАТО зробили, на думку словаків, неможливим повернення країни до авторитарного стилю правління. Вільні ЗМІ і потужні НУО, міжнародні інститути, в яких бере участь країна, на думку громадян СР, є гарантами неповернення Словаччини в авторитарне минуле.

Тим більше, що саме успішна самоорганізація неурядових громадських організацій під час парламентських виборів 1998 р. у форматі кампанії «ОК-98» забезпечила історичну перемогу демократичних сил. Позапартійна кампанія виконала позитивну функ-

цію не лише щодо забезпечення рівня участі у виборах (84,4%) та їх демократичного характеру, але й щодо мобілізації неурядового сектора.

Усвідомлення потенційної опозиційної ролі неурядового сектора та його позитивної ролі у просуванні інтересів громадян змусило постмечіарівські уряди визнати роль громадських асоціацій як важливого елементу автономного громадянського суспільства, з яким слід будувати партнерські відносини та надавати законодавчу та ресурсну підтримку.

Жіноче політичне представництво у законодавчій владі Словаччини упродовж 1990-х рр. становило в середньому 13%. Після виборів 2002 р. воно зазнало певного зростання (на 4%), у результаті виборів 2006 р. досягло 19,3%, а на останніх парламентських виборах 2010 р. знову дещо знизилось – 15,33%. Як свідчить статистика, середній показник виборчої участі в СР у хронологічному розрізі 1998 – 2006 рр. складав 69,63% і був схожим для чоловіків і для жінок. Частка жінок у членських базах центральних політичних партій СР на початку 2000-х рр. коливалась між 18 та 44%. Інтенсивність членства жінок у партіях Словаччини становила в середньому третину від загального складу партій. Поряд із цим, чоловіки Словаччини в 2,5 разу частіше за жінок долучалися до роботи в партіях. Партійна статистика та інтерв'ю з партійними активістами в СР демонструють, що жінки займають нижче становище в партійних ієрархіях, аніж чоловіки, і рідше виконують управлінські функції. Так, наприклад, у першій половині 2000-х рр. у середньому жінок у керівництві провладних партій Словаччини було 16%. Кількість жінок в органах влади місцевого рівня у СР не відрізнялася істотним чином від представництва жінок на національному рівні: 15,2% – у 1994 р., 17,5% – у 1998 та 19,4% – у 2002 р. Як правило, жінки ставали старостами сіл та містечок; тільки декілька жінок на межі 1990 – 2000-х рр. обирались мерами міст регіонального значення. Водночас, жодна жінка ще не обиралась мером одного з восьми найбільших міст країни.

Таким чином, політична культура може бути ідентифікована як специфічна суміш елементів демократичного і недемократичного

типів, у цілому характерна для перехідних країн ЦСЄ. Атавістичні соціальні структури, посткомуністичне мислення, бажання соціального захисту не сприяли утвердженню моделі ліберальної демократії. Проте активна політична участь громадян у різних форматах дозволяє стверджувати, що СР є суспільством, яке бажає впливати на траєкторію свого розвитку.

Висновки

Жодні сприятливі внутрішні та зовнішні умови не можуть забезпечити сталість та успішну консолідацію демократичного режиму. Без врахування фактора політичної культури передбачити та спрогнозувати траєкторію розвитку демократії неможливо. Саме участь громадян у політиці є критичним фактором усталення режиму, який реагує на інтереси громадян, а усі наділені владою і повноваженнями його представники є підзвітними народу.

Політична культура пов'язана з багатьма формами політичних відносин. Вочевидь, європейські суспільства відрізняються між собою за критеріями ставлення до політики, характеристиками участі в політичному житті, оцінкою ефективності функціонування різних демократичних інститутів тощо. До того ж проведений факторний аналіз за історико-географічним принципом (зіставлення країн зі схожою політичною історією, часом формування демократичних інститутів, подібними культурними традиціями та спільними кордонами) дає можливість ідентифікувати країни Центральної Європи як суспільства із подібною політичною культурою.

Дані порівняльних досліджень створюють підстави для узагальнення, що в представлених країнах (Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина) інтерес громадян до політики та політична компетентність в цілому є нижчими за середньоєвропейський рівень, участь громадян у всіх формах політичного життя, за винятком найпоширенішої електоральної участі, є низькою. Притім оцінка ефективності діяльності уряду в різних сферах, а також оцінка функціонування демократії та довіра до політичних інститутів є середньою у форматах середньоєвропейських показників (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Оцінка функціонування демократії в країнах Центральної Європи
1990 – 2001 рр. (%)

Ставлення	Рік	Польща	Угорщина	Чеська Республіка	Словаччина
Дуже задоволений	1990			14	9
	1991	5	2	4	2
	1992	1	3	4	1
	1993	2	1	6	2
	1994	2	1	3	3
	1995	4	1	3	2
	1997	5	0	5	4
	1998	7	2	2	2
	1999	3	1	1	1
2001	3	2	2	1	
Певною мірою задоволений	1990	-	-	60	55
	1991	62	56	72	56
	1992	54	55	69	68
	1993	35	33	73	61
	1994	43	47	59	70
	1995	59	42	72	43
	1997	74	45	68	51
	1998	73	62	52	40
	1999	58	58	54	52
2001	45	50	43	32	
Цілком не задоволений	1990	-	-	19	28
	1991	32	39	24	41
	1992	39	40	26	29
	1993	57	64	20	36
	1994	53	48	37	27
	1995	37	57	25	55
	1997	19	52	27	47
	1998	19	36	46	57
	1999	38	41	44	46
2001	47	48	54	62	

Джерело: Political culture in Post-Communist Europe / Ed. by D. Pollock, J. Jacobs, O. Muller, G. Pickel. – England : Gower House, 2003. – P. 41.

Навіть у межах наведеної групи центральноєвропейських країн можна побачити окремі розбіжності щодо базових політичних цінностей та типів політичної поведінки. Так, Польща є країною з найнижчими показниками участі майже за всіма параметрами політичного життя. Словаччина репрезентує суспільство з найвищими показниками довіри до діяльності уряду та участі у неелекторальних формах політичної активності. Найбільше незадоволених станом розвитку демократії виявилось в Угорщині. Чехія продемонструвала відносно широке залучення громадян у політичне життя посередництвом виборів.

Характер політико-культурних орієнтацій населення країн Центральної Європи є наслідком багатьох соціально-політичних та економічних процесів, що розгортаються на теренах регіону, впливу національних традицій, поставторитарної спадщини, утвердження інститутів громадянського суспільства. Все це дає підстави говорити про переважання змішаного типу політичної культури у громадян сучасних центральноєвропейських країн, в якій домінують елементи активістського і парафіяльного типу мислення.

Рекомендована література

1. Алмонд Г. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Е. Генделя. – Москва : Мысль, 2014. – 500 с.
2. Василенко И. Роль политических ценностей в процессе модернизации: опыт России, Беларуси и Польши [Электронный ресурс] / И. Василенко // Политический журнал. – № 1 (76). – 2013. – Режим доступа : <http://mir-politika.ru/3502-rol-politicheskikh-cennostey-v-processe-modernizacii-opyt-rossii-belarusi-i-polshi.html>
3. Европейское социальное исследование: изучение базовых социальных, политических и культурных изменений в сравнительном контексте : Россия и 25 стран Европы [Аналитический доклад] / Институт сравнительных социальных исследований. – М., 2008. – 89 с.
4. Лендшел М.О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : монографія [Текст] / Мирослава Олександрівна Лендшел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.

5. Рукавишников О. Политическая культура и демократизация в посткоммунистических странах / О. Рукавишников // Доклады Центра эмпирических политических исследований СПбГУ ; под ред. Г.П. Артемова. – 2002. – № 3. – С. 5 – 13.
6. Сурніна-Далекорей О.А. Політична участь жінок країн Центральної та Східної Європи у період системної трансформації кінця ХХ – початку ХХІ століття (на прикладі Словаччини, Польщі, Росії) : дис. ... к.п.н. : 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О.А. Сурніна-Далекорей. – Ужгород, 2009. – 273 с.
7. Democracy and Political Culture in Eastern Europe / Ed. by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. – London : Routledge, 2006. – 393 p.
8. European Social Survey (ESS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europeansocialsurvey.org/>
9. Hašková H., Křížková A. Women's Civic and Political Participation in the Czech Republic and the Role of European Union Gender Equality and Accession Policies. – Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2003. – 103 s.
10. Kern T. A politikai közéleti részvétel alakulása [Електронний ресурс] / T. Kern // Alasztaskutatas. – Режим доступу : <http://www.valasztaskutatas.hu>
11. Lorková P. Rovnosť príležitosti v politike s dôrazom na politickú participáciu žien / Petra Lorková. – Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2006. – 182 s.
12. Mansfeldová Z. Democracy in the Czech Republic An Assessment of Attitudes towards Democratic Values of the Czech population 1990–2001 / Z. Mansfeldová / Working Papers of the Research Centre for East European Studies. – 2003. – № 44. – 30 p.
13. Mihalikova S. Political Culture and Civil Military Relation in Slovakia / Silvia Mihalikova. – Netherland : CEES, 2000.– 68 p.
14. Mishler W., Rose R. Trust, distrust and scepticism : Popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies // The Journal of Politics. – 1997. – № 59. – P. 418 – 451.
15. OECD : Better Life Index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecdbetterlifeindex.org>
16. Siemienska R. Poland: Citizens and Democratic Politics / Renata Siemienska // Democracy and Political Culture in Eastern Europe / Ed.

---

by H.D. Klingemann, D.F. Zielonka, J. Zielonka. – London : Routledge, 2006. – P. 203 – 235.

17. Simon J. Mass political culture and political participation in Hungary [Електронний ресурс] / J. Simon. – Режим доступу : <http://biblio.juridicas.unam.mx/libros/7/3018/13.pdf>
18. Wagnerová G. Spor o participační demokracie na české politické scéně po roce 1989 [Електронний ресурс] / Gabriela Wagnerová // E-Polis. – 2008. – 25. únor. – Режим доступу до журналу : www.e-polis.cz/politicketeorie/234-spor-o-participacni-demokracie-na-ceske-politické-scéně-po-roce-1989.html
19. Zdeněk J. Twenty Years after the Iron Curtain: The Czech Republic in Transition / J. Zdeněk // Juniata Voices. – March 25. – 2010. – P. 99 – 107.

≈ ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ≈

1. Розкрийте особливості політичної участі громадян країн Центральної Європи в умовах демократичного транзиту.
2. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в умовах перехідного періоду, виявіть основні причини та фактори, що обмежували цей процес.
3. Дослідіть та порівняйте основні форми політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в умовах демократизації.
4. Проаналізуйте розвиток політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини у взаємозв'язку із політичною культурою, ціннісно-нормативними настановами та особливостями стану соціуму в умовах перехідного періоду.
5. Прослідкуйте вплив політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини на процес демократизації політичних систем зазначених країн.
6. Охарактеризуйте особливості протестних форм політичної участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини.

-
7. Проаналізуйте специфіку участі громадян Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в електоральному процесі.
  8. Виявіть характерні особливості та ціннісні домінанти політичної культури Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини, порівняйте їх спільні та особливі риси.
  9. Окресліть основні напрями трансформації політичної культури Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини на сучасному етапі.
  10. Розкрийте особливості участі жінок у політичному житті Словаччини, Польщі, Чехії та Угорщини в умовах модернізації політичної системи.